

Зваротак з эмацыянальна-ацэначным значэннем як сродак мастацкай выразнасці ў беларускай народнай творчасці

Вывучаючы стылістычны аспект мовы, Шарль Баллі адзначаў, што “чалавечая думка пастаянна вагаецца паміж успрыняццем і эмоцыяй; мы або разумеем, або адчуваем; часцей за ўсё наша думка складваецца адначасова з лагічнай ідэі і пачуцця” [1, с. 182]. Правамерны яго заўвагі і пра тое, што ў роднай мове “лінгвістычныя пачуцці ахопліваюць сабой усё, што б мы ні гаварылі ці слухалі; мы значна больш адчуваем, чым разумеем” [1, с. 189].

Значнае месца ў беларускім фальклору належыць зваротку, які выконвае не толькі намінацкую, але і эмацыянальна-ацэначную функцыю. Ацэначнае значэнне зваротка залежыць ад яго структуры, характару паясняльных слоў, месца ў сказе, інтанацыі, а таксама ад кантэксту ў цэлым. У вуснай народнай творчасці зваротак пераважна ўжываецца ў прастай мове і ў дыялогу, радзей – у няўласна-простай мове.

Неабходна адзначыць, што граматычная прырода зваротка ў лінгвістычнай літаратуры вызначаецца па-рознаму. Адны даследчыкі (Шахматаў А.А., Яўневіч М.С., Базыленка А.М. і інш.) лічаць зваротак не з’яўляецца членам сказа і, адпаведна, не мае сувязі з галоўнымі і даданымі членамі сказа. Некаторыя даследчыкі (Шведава Н.Ю., Ломцеў Ц.П., Руднеў А.Г. і інш.), наадварот, прытрымліваюцца супрацьлеглай думкі, лічачы, што зваротак уводзіцца ў сказ пры дапамозе пэўнай сінтаксічнай сувязі, а таму павінен лічыцца асобным членам сказа. Асобныя даследчыкі (Бандарэнка Т.П., Белашапкава В.А., Разенталь Д.Э. і інш.) зводзяць яго сінтаксічную сувязь толькі да азначэння ці дапаўнення. Бясспрэчна, зваротак істотна адрозніваецца і ад галоўных, і даданых членаў сказа не толькі сінтаксічнай сувяззю, але і семантычнымі і структурнымі асаблівасцямі.

Асабліва выразна фармальна-семантычныя і функцыянальныя асаблівасці зваротка выяўляецца ў вуснай народнай творчасці. Звычайна ён выражаецца назоўнікам у назоўным склоне, а таксама іншымі субстантываванымі часцінамі мовы, часцей прыметнікам. У сказе такія звароткі, як правіла, выконваюць ацэначную ролю: служаць для характарыстыкі асоб, іншых адушаўлёных істот, персаніфікаваных прадметаў і з’яў. Мэтай і зместам выказвання абумоўлены і віды ацэнкі, яе разнавіднасць і інтэнсіўнасць. Зразумела, што кожнае прыватнае ацэначнае значэнне зваротка залежыць ад канкрэтнага кантэксту. Некаторыя звароткі не выражаюць эмацыянальнай ацэнкі, а служаць толькі для стварэння агульнай неэмацыянальнай экспрэсіі: *Зачым, дзеўка, боса жыта жала?* [2, с. 112]. *З табой, каханка, хоць раз пагуляю* [2, с. 116]. *Жанісь, мілы, паскарэй* [2, с. 109]. *Эх запрагаю, братцы, сівы волю, еду ў поле й араці.* [2, с. 122].

Шырока ўжываюцца ў мове фальклору неразвітыя звароткі з суфіксамі эмацыянальнай ацэнкі. Часцей за ўсё яны выражаюцца назоўнікамі адзіночнага ці множнага ліку і абазначаюць:

1) назвы асоб, якія звязаны роднаснымі адносінамі: *кумка, бабусенька, мамочка, брацец, браційка, дачушка, зяцюхна, радзіначка, свекарка*. Напрыклад: – *Шчыплі, кумка, ягадкі, каторыя салодкі, а каторыя горкі, кідай для маёй жонкі* [2, с. 276]. *Дам да табе, бабусенька, сіню наметачку...* [2, с. 177]. *Чаму, дачушка, у гасцях не бываеш, ці ты, дачушка, дарожскі не знаеш? Ці багат ты, зяцюхна, ці багат, колькі маеш конікаў, жарабят?* [2, с. 334]. *Станавіся, радзіначка, уся ў рад, бо ідзе дзевачка на пасады* [2, с. 282]. Эмацыянальнае адценне ў такіх выпадках можа ўзмацняцца выклічнікамі ці паўторам самога зваротка: *А, мамочка, верабейку ўлавілі, увечары зварым!* [2, с. 118]. *Вам, браційка, курачка с хвосцікам, а мне, браційка, дзевачка с кублом* [2, с. 334];

2) зваротак можа абазначаць любую асобу, да якой звяртаюцца з просьбай, прапановай, запытам, адказам, прывітаннем: *старшынка, хлопчыкі, дзяўчынанька, дзядзечка, бабулька*. Напрыклад: *Ты, старшынка, дай вішавачку цябе* [2, с. 267]. *А вы, хлопчыкі, пазірайце, сабе дзевачак выбірайце. Я ж табе, дзядзечка, пакалядую* [2, с. 437]. *Дзяўчынонька, люблю цябе, не еш хлеба, вазьму цябе* [2, с. 159].

Часам такога тыпу звароткі абазначаюць асобу ці сукупнасць асоб, да якіх звяртаюцца з просьбай. У гэтым выпадку такога тыпу звароткі ўяўляюць сабой агульнапрынятыя фальклорныя маўленчыя формулы, якія звычайна служаць для ўстанаўлення пэўнага кантакту паміж суб'ектамі і з'яўляюцца своеасаблівым прыёмам для завязвання нязмушанай гутаркі: *Насіце, дзеткі, салодкі мядок людзям на сыту. Я старэнька, дзетачкі, як памру, пахавайце мяне ў кургане. Чые вы, мужычкі, адкуль ідзеце і чаго шукаеце? Пробыце, гасцікі, свежых перапеч* [2, с. 79]. *Худа, унучак, без кароўкі дзяцей гадаваць* [2, с. 22];

У ролі непасрэднага зваротка могуць ужывацца субстантываваныя прыметнікі са значэннем асобы тыпу *міленькі, старэнькі*: *Ой калі не зайдзеш, міленькі, у хату, зайдзі пад акенца* [2, с. 69]. *Дзякуй, старэнькі, за твае добрыя словы* [2, с. 114];

3) у народна-размоўнай мове неразвітыя звароткі выражаюцца таксама агульнымі назоўнікамі, якія абазначаюць жывых істот (*kozyнька, зязюлька, коця, мядзведзюхна, мядзведзік, саколík, сакалочак, карованька, кароўка, каровачка, конічак, канёчак і інш.*). Напрыклад: *Ну, козынька, расхадзіся, пану-гаспадару пакланіся. Не куй, зязюлька* [2, с. 278]. *На дуброві, не будзі мяне маладога. Чаго, коця, плачаш, ці естачкі хочаш* [2, с. 169];

4) вельмі часта звароткам выступае персаніфікаваны неадушаўлены назоўнік тыпу *вербанька, канпелькі, лецечка, дубровачка, зімачка і інш.* Напрыклад: *Чаму вы, канпелькі, зялёны стаіце* [2, с. 34]. *Не стой, вербанька, пад вадою, горка вадзіца пад табою* [2, с. 27]. *Ой здарова, здарова ты, зімачка, добрае здароўе, ты, лецечка* [2, с. 102].

З неразвітымі звароткамі звычайна ў прэпазіцыі ўжываюцца асабовыя займеннікі *ты, я, вы* ў форме назоўнага склону, зрэдку ў форме ўскосных

склонаў. Сэнсавая нагрузка зваротка можа ўзмацняцца таксама за лік розных часціц, часцей *а, да, ды*.

Найбольш яркімі і выразнымі ў экспрэсіўных адносінах з'яўляюцца развітыя звароткі, якія з'яўляюцца рознымі па сваёй структуры і значэнні:

1) у якасці развітага зваротка ўжываюцца назоўнікі без эмацыянальных суфіксаў, але паясняюцца традыцыйна-фальклорнымі прыметнікамі-эпітэтамі. Выразнасць такіх канструкцый абумоўліваецца клічнай ці пабуджальнай інтанацыяй, пэўнымі часціцамі, выклічнікамі, пераносна-вобразным ужываннем слоў-звароткаў: *Ой ты, арол сізакрылы, раскажы мне праўдачку* [2, с. 142]. *Ці не будзеш, малада дзяўчына, ды па мне тужыці. Маладыя малодзіцы, выхадзіце на вуліцу* [2, с. 12]. *Не звiні, крыніца звонкая, не муці сваёй вады* [2, с. 82]. *Добрыя людзі, нарайце мне дзе, каб высватацца* [2, с. 57].

Часта такога тыпу звароткі ўжываюцца з прыналежнымі займеннікамі *мой, мая*. У некаторых спалучэннях ўжываюцца выклічнікі: *Завіце, сыны мае, талаку ўсю* [2, с. 112]. *Люлі, люлі, мая дзяціна. Жана мая, я там бавіцца ня буду* [2, с. 122]. *Ой, бяжы, мой конь, на староначку, дзе жыве мая радня... Эх, мая сястра, ты са змеямі знаешся?* [2, с. 29]. Побач з займеннікамі могуць ужывацца прыметнікі, якія ўзмацняюць экспрэсію, удакладняюць ці канкрэтызуюць якасць, уласцівасць прадмета: *Вы, лясы мае дрымучыя, прыхінайцеся к зямле* [2, с. 543]. *Эх, добрый мой хазяін, што ты нясеш ваду – ужо я піць не хачу* [2, с. 280]. *Ацец мой дарагі, штоб мне было посахі сто рублёў...* [2, с. 548].

Часам паясняльныя словы аддзяляюцца іншымі словамі або непасрэдна выступаюць з аднароднымі звароткамі: *Ой рэчка мая, ой ты быстрая: учора была быстрая, а сёння ціхая* [2, с. 385]. – *Братцы мае родныя, сёстры мілыя, да якога мы так бедна жыць будзем* [2, с. 113].

Пры паўторным ужыванні зваротка назіраецца высокая ступень экспрэсіі, звычайна ў такіх выпадках адбываецца чаргаванне развітых звароткаў з неразвітымі і наадварот. Агульная экспрэсія таксама ўзмацняецца за лік выклічнікаў, часціц, інтанацыі: *Эх, воран белакрылы, эх, воран белакрылы, скажы, воран, дзе мой мілы, скажы, воран, дзе мой мілы* [2, с. 49]. *Вясна, вясна красная, прыдзі, вясна* [2, с. 12]. *Мароз мой, мароз, не марозь мяне: баюсь я цябе...* [2, с. 212]. Экспрэсія таксама ўзмацняецца, калі зваротак ускладняецца параўнальнымі зваротамі. Напрыклад: *Ой, сокал мой, сокал, як сонейка, ясны* [2, с. 253];

2) субстантываваныя прыметнікі, якія ўжываюцца ў ролі зваротка, змяшчаюць у сваім складзе эмацыянальна-ацэначныя суфіксы і паясняюцца прыналежнымі займеннікамі *мой, мая*, якія знаходзяцца ў прэ- і постпазіцыі: *Пахавай, мой родны, у зялёным саду, у садочку...* [2, с. 78]. *Ці ж не ты ж, мая пісаная, ці ж не ты ж мяне высушыла? Вярнісь, вярнісь, мой ненаглядны, к няшчаснай дзевіцы, ка мне* [2, с. 142]. *Мілы мой, твая ўлыбачка мяне з ума свяла. Ай, мілая мая, што ж не ўхажваеш за мной?* [2, с. 562];

3) у ролі развітага зваротка вельмі часта выступаюць назоўнікі ў складзе з эмацыянальна-ацэначнымі суфіксамі, якія таксама паясняюцца прыналежнымі займеннікамі *мой, мая*: *Багдай цябе, мая мушачка, пераламіла!* [2, с.141]. *Камарочки мае, не кусайце мяне, а кусайце паноў, не пускаюць што дамоў* [2, с.83]. *Здрастуй, здрастуй, мой цесцюхна: здрастуй, здрастуй, да мой зяцюхна...* [2, с. 182]. *Прыляж ты, мая дачушка, ды паспі...Эй, мой сыночак, ты яе і сякераю не зрубаеш...* [2, с. 117].

Для фальклору характэрны звароткі з пераносна-вобразным значэннем: *Ах, кажы, мая душачка, адкуль ты прыбыла...* [1, с. 582]. *Чэраз рэчаньку, чэраз балотца падай ручаньку, маё золатца...А дзе ж, мой галубок, сёння начуе?* [2, с. 112].

Звароткі з ацэначнымі суфіксамі могуць паясняцца займеннікамі ў спалучэнні з прыметнікамі па наступных схемах:

а) назоўнік з ацэначнымі суфіксамі + займеннік + стылістычна нейтральны прыметнік: *Жніце, жніце, мае мілы жнейкі! Прынясу гарэлкі чатыры бутэлькі, сама накаштую й гасцей пачастую! Жніце, жніце, мае мілы пташкі!* [2, с.138]. *Сыноч мой дарагі, калі Госпад даў лёс, жыві здаровенька. Сыноч мой мілы, стой там моцна... Галовачка мая бедная, эй, у мяне матачка не родная* [2, с. 182].;

б) назоўнік з ацэначнымі суфіксамі + два займеннікі з паясняльнымі ці без паясняльных слоў: *Дзеўчынонька, ты мая мілая, што нарабіла: кліча маці вячэраці, вячэра не міла* [2, с. 112]. *А мой жа ты сыноч, што ж гэта з табой здарылася?* [2, с. 342]. *Мілы мой ты дружочак, спяку піражочак* [2, с. 132].

Тыповымі для лексікі фальклору з'яўляюцца паўторныя эмацыянальна афарбаваныя звароткі, у склад якіх уваходзяць:

а) займеннікі: *Ой ты, гора, маё горачка, не мінула гэты раз* [2, с. 156]. *Зара мая, зараначка! Узьдзі рана, пастой позна* [2, с. 332];

б) займеннікі і прыметнікі: *Лучына мая, лучыніца, ды, бярозавая! Чаму ты, лучына, не ярка гарыш?* [2, с. 127]. *Вы туманы, вы туманікі, вы цёмныя* [1, с. 112]. *Краніва мая кранівіца, краніва мая зялёная, ты ўсе сцезжачкі пазаймовала...* [2, с. 112]. *Ах ты, дзень, мой дзянёчак, распракрасны, дарагой...* [2, с. 134].

в) дастаткова шырока ўжываюцца звароткі з ацэначнымі суфіксамі, якія паясняюцца нейтральнымі прыметнікамі са значэннем якаснай ацэнкі прадметаў: *Ой здарова была, халодная зімачка! Прашчайце, глазкі галубыя, і ты, красавіца, прашчай! Ой ты, шэрая лашадка, чаго рыссю не бяжыш?* Часам паясняльныя словы, якія знаходзяцца пры зваротку, аддзяляюцца ад яго іншымі словамі, што дае магчымасць акцэнтаваць на гэтых словах большую ўвагу: *Не трасісь ты, асіначка, не трасісь, горкая...* [2, с. 156]. *Ой, чаго, зімачка, ой, чаго, лютая, раненька настала...* [2, с. 172].

Паясняльныя словы і зваротак часта могуць эмацыянальна дапасоўвацца. Як правіла, дапасуюцца паясняльныя эмацыянальна ацэначныя прыметнікі, займеннікі ж практычна ў мове і маўленні не ўжываюцца з

ацэнанчымі суфіксамі: ***Сізанькі селязенька, ці быў ты на моры, а ці відзеў ты вутачку?*** [2, с.249]. ***Ах, ты, міленькій дружочак, не відацца нам з табой...*** [2, с. 142]. ***Бягі, мой кося, бягі, вараненькі.*** [2, с. 146]. ***Ох, госцікі мае вы любовенькія...*** [2, с. 122].

У мове фальклору ў ролі зваротка могуць ужывацца і прыдаткі. Пры гэтым паясняемае слова можа быць як стылістычна нейтральным, так і эмацыянальна афарбаваным: ***Мядзведзюхна, мой бацюхна, вазьмі яго на ручанькі...*** [2, с.96]. ***Здарова, дзевіца, мілая мая сястрыца.*** [2, с. 112]. ***А чаго, дзевачка, а чаго красачка маладзенька замуж пайшла.*** [2, с. 232]. ***Дзеткі мае галубяткі! Больша ж нам бацькі не відаць.*** [2, с. 82]. ***Буслік мой галубчык, дай мне раду яку...*** [2, с. 162]. ***А ты ж, мая гарэліца, да ты весялуха!*** [2, с. 222]. ***Э, галубчык мой, землячок, ці сам ты заехаў сюды...*** [2, с. 12].

У склад зваротка ўваходзяць прыналежныя займеннікі, якія могуць ужывацца таксама і з прыдаткамі: ***Мая мамка, мая кветка! Не аддай мяне ўлетку...*** [2, с. 262]. ***Дзедка мой, галубок мой! Хто ж мне цяпер лапцэйкі спляце?*** [2, с. 390].

Часам азначаемае слова і прыдатак, якія ўжываюцца ў ролі зваротка, развіваюцца некалькімі паясняльнымі словамі, тым самым ствараецца высокая эмацыянальная насычанасць усяго сэнсавага зместу сказа: ***Прыйшла туды маці, заплакала. Ганнуса мая, сіраціначка! Дзетка маё любе...*** [2, с. 118]. ***Я пайду на загуменню, да кумочак мой мілы, да галубчык мой сізы*** [2, с. 58]. Высокі эмацыянальны эфект дасягаецца яшчэ і тады, калі азначаемае слова-зваротак паўтараецца некалькі разоў: ***Васіль жа мой, Васілёчак, белазорый мой цяточак*** [2, с. 117].

У ролі зваротка ўжываюцца і аднаслоўныя прыдаткі. Паясняемае слова і паясняльнае звычайна маюць ацэнанчныя суфіксы (*козінька-козлік, рыбачка-асятрыначка, пчолачка-звоначка, вутачкі-лябёдачкі* і інш.). У сямантычных адносінах гэтыя назоўнікі, як правіла, выражаюць просьбу ці змяшчаюць традыцыйную форму звароту: ***Дзедка, галубчык, пусці нас на ноч!*** [2, с. 26]. ***Дзеверка, братка, адбарані мяне!*** [2, с. 439]. ***Вутачкі-лябёдачкі. Скіньце мне на пёрышку!*** [2, с. 43]. ***Здрастуй, кумка-галубка!*** [2, с. 73]. “...У народнай моватворчасці, як адзначае Н.С. Гілевіч, назіраецца ... асаблівая схільнасць да гэтай формы. Некаторыя эпітэты-прыдаткі з’яўляюцца, на наш погляд, непераўзыхадным узорам дакладнасці, трапнасці і ёмістасці вобразнага слова, не кажучы пра іх самабытнасць, змястоўнасць і паэтычнае хараство” [5, с.27].

Мове беларускага фальклору характэрна ўжыванне ў ролі зваротка клічнай формы назоўніка, якая можа абазначаць не толькі асобу, прадмет, з’яву, але і надаваць ім пэўную эмацыянальную ацэнку – станоўчую ці адмоўную: ***Сватоньку, сватоньку, пусціце нас у хатоньку*** [2, с. 182]. ***Баб, а баб, Слава Богу разжыўся на хлеб*** [2, с. 172]. ***Ой садзе, мой садзе, зялёны вінаградзе!*** [2, с. 12]. ***Ты, браціку-саколіку, вазьмі мяне на зіманьку. Ой, дзедухна мой саколіку, у мяне паганый хлеб...*** [2, с. 99].

Такім чынам, у мове беларускага фальклору значнае месца належыць зваротку, якія не проста пашырае структуру сказа, узбагачае яго змест, але і з'яўляецца актуалізатарам асноўнай тэмы тэксту, думкі выказвання, выступае важным характарыстычным сродкам тых персанажаў, з якімі непасрэдна звязаны яго змест, адпаведным чынам настройвае слухача на ўспрыняцце эмацыянальна-экспрэсіўнай атмасферы выказвання. З яго дапамогай павышаецца інфарматыўная і камунікатыўная дзейнасць тэксту, паведамленне становіцца жывым, натуральным, нязмушаным, непаўторным і арыгінальным, напеўным і лёгкай. Нездарма некаторыя даследчыкі называюць зваротак эстэтычным і рытарычным цэнтрам выказвання, які змяшчае ў сабе максімум думкі і выказвання [7, с. 407].

ЛІТАРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика. М.: ИЛ, 1961. – 393 с.
2. Беларуская народная творчасць. Мн.: Навука і тэхніка, 1974. – 815 с.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М.: Наука, 1985. – 232 с.
4. Гілевіч Н.С. Паэтыка беларускай народнай лірыкі. Слова і вобраз. Паэтычны сінтаксіс. Гукапіс і рыфма. Мн.: Вышэйшая школа, 1975. – 288 с.
5. Загоровская О.В., Фомина З.Е. Экспрессивные и эмоциональные компоненты значения слова (к изучению оснований семантических процессов)/ Семантические процессы в системе языка. Воронеж, 1984. С. 31-40.
6. Земская Е.А. Словообразовательные морфемы как средство художественной выразительности/ Русский язык в школе, 1965, №3. С. 53-58.
7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956.